

Prace i Studia Geograficzne
ISSN: 0208–4589; ISSN (*online*): 2543–7313
2022, t. 67.1, s. 75–92
DOI: 10.48128/pisg/2022-67.1-05

Wojciech DZIEMIANOWICZ^a, Jan GOLIŃSKI^b, Jacek SZLACHTA^c

^aUniwersytet Warszawski,
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
e-mail: w.dziemianowicz@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-9742-9596

^bUniwersytet Warszawski,
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
e-mail: j.golinski3@student.uw.edu.pl
ORCID: 0000-0003-1270-389X

^cSzkoła Główna Handlowa w Warszawie,
Kolegium Ekonomiczno-Społeczne
e-mail: j.szlachta90@upcpoczta.pl
ORCID: 0000-0002-6719-348X

DUALIZM EKONOMICZNY I MEGATRENDY – PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI O ROZWOJU TERYTORIALNYM¹

Economic dualism and megatrends – a contribution to the discussion on territorial development

Abstract: The article deals with the issue of economic dualism in the context of territorial development and is a review of the literature on this subject. The aim of the review article was to systematize the concepts related to the issues of economic dualism and megatrends in the context of their coexistence. An attempt was made to respond to the relationship between dualisms and megatrends occurring in the socio-economic system.

Key words: dualism, megatrends, territorial development, public policy

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji grantu „Dualizm rozwoju gmin w Polsce w kontekście polityk i aspiracji społeczności lokalnych oraz czynników zewnętrznych – na tle wybranych jednostek Unii Europejskiej” (DEC-2018/31/B/HS4/00260), finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

Wpłynęło: 7.01.2022
Zaakceptowano: 6.04.2022

Zalecany sposób cytowania / Cite as: Dziemianowicz W., Goliński J., Szlachta J., 2022, Dualizm ekonomiczny i megatrendy – przyczynek do dyskusji o rozwoju terytorialnym, *Prace i Studia Geograficzne*, 67.1, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 75–92, DOI: 10.48128/pisg/2022-67.1-05.

WSTĘP

Dualizm, traktowany słownikowo (sjp.pwn.pl, 31.10.2021), jako „dwoista natura zjawisk...”, „istnienie w świecie par przeciwstawnych pierwiastków czy sił...”, obecny jest w wielu naukach i obszarach badań. Przykładowo, w filozofii i socjologii, durkheimowski dualizm natury ludzkiej dotyczy dwoistości ludzkiego ciała i duszy (Hart, McKinnon 2010). W religii natomiast opisuje on kontrast pomiędzy „dobrem i złem”, „światłem i ciemnością”, czy *yin* i *yang* (Stefon, Bianchi 2016). Jak podkreśla Mantey (2020), szeroko rozumiany dualizm często wykorzystywany jest przez badaczy do prób nakreślenia ram analiz, przypisania klas czy rang. Pojęcie dualizmu występuje również w wielu obszarach ekonomii (Hodson, Kaufman 1982). Podziały typu: miasto – wieś, bogata północ – biedne południe czy gospodarka wolnorynkowa – gospodarka centralnie sterowana mają dualny charakter. Percepcja dualizmu w literaturze naukowej jest na ogół jednoznacznie negatywna, jest on bowiem oceniany jako specyficzna bariera, utrudniająca dynamiczny, a zarazem harmonijny rozwój społeczno-gospodarczy. Dlatego polityka ekonomiczna wielu państw i organizacji międzynarodowych zorientowana jest na pokonanie i ograniczanie skali i zasięgu dualizmu, który uniemożliwia lub ogranicza harmonijny rozwój (Jackson 1999).

Zdając sobie sprawę ze złożoności procesów społeczno-gospodarczych, w artykule przyjęto pewne uproszczenie, iż można wyekstrahować różne typy dualizmów. Oznacza to, że uzasadnione, choć obarczone pewnymi ograniczeniami, jest oddzielne definiowanie problemu dualizmu społecznego, dualizmu ekonomicznego i dualizmu przestrzennego.

Analiza i opis dualizmów ekonomicznych (wynikających z uwarunkowań ekonomicznych i dotyczących czynników ekonomicznych), a także zjawisk i procesów do nich prowadzących, pozwala formułować nowe wnioski i kierunki działań w obszarze rozwoju regionalnego (Gorzela 2003). Wynika to z faktu, iż dualizm ekonomiczny współwystępuje z dualizmem społecznym, a także przestrzennym. Dwoistość bieda – zamożność pojawia się przecież często w kontekście takich przeciwstawnych zjawisk społecznych, jak: zaufanie – brak zaufania (Sztompka 2007), porozumienie – konflikt (Giddens 2012), tradycja – nowoczesność (Bendix 1984), czy też przestrzennych, jak przestrzeń materialna – przestrzeń wyimaginowana (Lynch 1960) czy rdzeń – peryferie (Wallerstein 2007).

Drugim elementem kluczowym dla niniejszego opracowania jest zagadnienie megatrendów. Po raz pierwszy sformułowane przez J. Naisbitta (1982), pojęcie megatrendu pojawiło się w setkach opracowań naukowych i doczekało się wielu definicji. W najszerzej z nich, megatrendami określa się wszystkie zjawiska o dużej sile i zasięgu oddziaływania (globalnym), które istotnie wpływają na środowisko człowieka, gospodarkę, środowisko naturalne, oraz występują w długim okresie (Prandecki 2012). Elementem wyróżniającym megatrendy jest stałość ich skutków – wywołane przez nie zmiany są permanentne. W zależności od opracowań, identyfikowane megatrendy różnią się od siebie, jednak pewne ich cechy są uniwersalne. Megatrendy są ze sobą powiązane – wzmacniają zarówno inne megatrendy, jak również ich ogólny wpływ na sferę społeczno-gospodarczą (Pieriegud 2015). Są także zjawiskami kompleksowymi i globalnymi – władze lokalne i decydenci powinni skupiać się na działaniach adaptacyjnych, bardziej niż na działaniach ograniczających wpływ megatrendów (Retief i in. 2016). Choć megatrendy są zjawiskami o zasięgu globalnym, należy zauważyć, że oddziałują one na poszczególne kraje i regiony czy branże i sektory gospodarki ze zróżnicowaną siłą, zależną od regionalnych i lokalnych uwarunkowań rozwojowych. Ponieważ siła oddziaływania megatrendów jest znacząca, odpowiednie zidentyfikowanie i analiza zachodzących przemian i dostosowanie do nich działań, może przynieść wiele korzyści i przewag – zarówno w przypadku administracji, marketingu czy innowacji (Prandecki 2012). Z tego powodu zjawisku megatrendów poświęca się coraz więcej uwagi zarówno w badaniach foresightowych, planowaniu strategicznym czy formułowaniu polityk krajów i regionów, ale również zarządzaniu firmą (Guillen 2021).

Celem artykułu, ze względu na jego przeglądowy charakter, jest próba usystematyzowania pojęć dualizmu ekonomicznego oraz megatrendów w kontekście ich współwystępowania oraz odpowiedź

na pytanie jakie są relacje między dualizmami rozwoju a megatrendami, które determinują rozwój społeczno-gospodarczy krajów, regionów, miast i gmin.

Pierwsza część opracowania zawiera opis zagadnienia dualizmu ekonomicznego, przegląd literatury przedmiotu oraz zbiór pojęć i kluczowych terminów. Opisana została w niej także istotność zjawiska dualizacji (czyli procesu tworzenia się dualizmu w danym wymiarze) oraz zidentyfikowane zostały dualizmy występujące w Polsce. Druga część artykułu poświęcona jest zagadnieniu megatrendów. Zawiera ona opis i typologię megatrendów, oraz zestawienie megatrendów sformułowanych w literaturze przedmiotu. W trzeciej części zaprezentowano powiązania i zależności megatrendów i dualizmów ekonomicznych. W podsumowaniu wskazano najważniejsze problemy badawcze związane z dualizmem ekonomicznym, sformułowano również pytania, na które odpowiedzi mogą przyczynić się nie tylko do pogłębienia wiedzy teoretycznej o dualizmach, ale również będą pomocne w kształtowaniu właściwych polityk rozwoju.

DUALIZM EKONOMICZNY W KONTEKŚCIE TERYTORIALNYM

W szerokim ujęciu dualizm ekonomiczny w ujęciu zaproponowanym przez Phillips (1965, s. 35) „odnosi się do współwystępowania dwóch lub więcej systemów ekonomicznych”. Dyskusja o różnych systemach ekonomicznych, występujących w granicach jednego systemu politycznego (państwa) dotyczy takich zagadnień, jak: rozwój oparty o przemysł i rozwój oparty o rolnictwo; sektory nowoczesne i sektory tradycyjne (Bonatti, Haiduk 2010).

Uwypuklając kontekst terytorialny dualizmu ekonomicznego, można go rozumieć jako:

rozwój ekonomiczny państw, regionów i mniejszych układów terytorialnych w skrajnie różnych uwarunkowaniach przejawiający się odmiennymi ścieżkami rozwoju tych terytoriów.

Procesy gospodarcze są ściśle powiązane z wymiarem społecznym i terytorialnym systemu społeczno-gospodarczego (Zaucha i in. 2015). W wyjaśnianiu dualizmu ekonomicznego w kontekście terytoriów konieczne jest odniesienie się do trzech pojęć, jakimi są różnicowania terytorialne, dysproporcje i równowaga rozwoju.

Zróźnicowanie ekonomiczne przestrzeni może być traktowane jako zjawisko niejako naturalne (Perroux 1970), bowiem nie da się rozwijać różnych obszarów według identycznej trajektorii, a ich potencjały i zasoby są odmienne. W badaniach geograficznych jako główną przyczynę zróżnicowań wskazuje się przestrzenną heterogeniczność czynników rozwoju (Strykiewicz 2011, za: Churski 2018). Historycznie, wraz z pojawianiem się kolejnych teorii rozwoju regionalnego, poglądy na to zagadnienie zmieniały się. Według Malthusa (1925, za Knapińska 2017) kluczową rolę w zróżnicowaniu odgrywało rolnictwo, dla Schumpetera (1960) były to innowacje, a teoretycy strukturalnych przemian kapitalizmu zwracali uwagę na powojenne przemiany strukturalne (Knapińska 2017). Mimo tego, wciąż trwają prace nad kompleksowym opisem tego zjawiska w skali światowej (Engermann, Sokolof 2005). Zatem dualizm może być pochodną wielu czynników, jak: potencjał rozwojowy, poziom zamożności, jakość edukacji, działania jakie podejmuje administracja, klimat czy warunki geograficzne. Istotną rolę odgrywają również uwarunkowania historyczne, a także kapitał kulturowy i społeczny (Putnam 1993).

O ile zróżnicowania terytorialne nie wymagają bliższego dookreślenia, to istotne jest zwrócenie uwagi na zagadnienie skali zróżnicowań. To wielkość różnic powoduje, że mogą one być traktowane jako nieakceptowalne społecznie i politycznie, choć same zróżnicowania powinny być uznawane jako zjawisko co najmniej nie negatywne. Problem natury rozwojowej pojawia się, gdy zróżnicowania systematycznie wzrastają i można mówić o dysproporcjach rozwojowych (Aritenang 2018), które są często efektem wieloletnich procesów kumulowania się i oddziaływania czynników społecz-

nych, ekonomicznych czy kulturowych (Tuziak 2019). Dysproporcje, w odróżnieniu od zróżnicowań, są traktowane jako zjawisko negatywne (Chen 2017). Bez odpowiednich działań mitygujących, dysproporcje mogą skutkować destabilizacją i konfliktami społecznymi, a także paradoksalnie gorszym rozwojem całego obszaru, w tym obszarów dominujących (Piketty 2015).

Z kolei nierównowagi, w ujęciu terytorialnym, oznaczają brak harmonijności struktur społeczno-gospodarczych. Choć wielu badaczy postrzegało nierównowagi jako element tymczasowy rozwijającej się jednostki (Kuznets 1955, za: Bourguignon 1998), to obecnie panujący konsensus naukowy przedstawia je jako kompleksowe i złożone zjawisko. Ich powstawanie nie jest warunkowane uniwersalnymi czynnikami (jak liczba ludności czy wartość PKB) lecz unikalnymi uwarunkowaniami danej jednostki (Alonso 1968). Badania i opracowania traktujące o nierównowagach pokazują, że w ich przypadku wymagane jest odejście od modelu „jedno rozwiązanie pasuje dla wszystkich” (ang. *one solution fits all*) (Bourguignon 1998). W kontekście nierównowag, z uwagi na ich istotny wymiar społeczny, kluczowe jest również prowadzenie dopasowanych polityk w zakresie edukacji (Rose i in. 2021).

Dualizm rozwoju jest pojęciem zawierającym w sobie dynamikę podobnie jak zróżnicowania terytorialne, czy dysproporcje. Kluczowe w tym przypadku są pojęcia polaryzacji, konwergencji i dywergencji oraz spójności terytorialnej. Jak zauważa się w literaturze, zagadnienia te są jednymi z kluczowych w procesie tworzenia nowych modeli rozwoju (Barro, Sala-i-Martin 2003, za: Jabłoński 2012).

Pojęcie polaryzacji, od czasów teorii biegunów wzrostu (Perroux 1970) przyjęło się w ekonomii, jak i w badaniach geograficznych, które położyły nacisk na polaryzację przestrzenną (Grzeszczak 1999). Zatem w kontekście terytorialnym polaryzacja może oznaczać powiększanie się biegunów wzrostu (np. obszary metropolitalne) oraz rezultaty tego procesu (pozytywne i negatywne). Polaryzacja podejmuje temat powstawania różnic, dlatego pojęcie stosowane jest w różnych naukach (np. polaryzacja społeczna w naukach społecznych). Należy zatem odróżnić pojęcie polaryzacji od pojęcia dualizacji. Oba pojęcia oznaczają różnicowanie, jednak polaryzacja nie musi prowadzić do dualizmu. Przykładowo, biegun wzrostu powiększa się, na skutek pozyskiwania zasobów rozwojowych z otoczenia, ale jednocześnie wysyła pozytywne impulsy, z którego to otoczenie korzysta. Takich pozytywnych cech nie przypisujemy dualizacji, która jest procesem różnicowania terytoriów, w wyniku którego dalszy ich rozwój odbywa się na odmiennych ścieżkach. Polaryzacja jest zatem zjawiskiem powszechniejszym. Może zachodzić wszędzie tam, gdzie występuje biegun lub w przestrzeni zlokalizowany jest potencjał mogący stać się biegunem. Jednocześnie polaryzacja postrzegana jest jako zagadnienie wielowymiarowe (uwzględnia się nie tylko elementy ekonomiczne, ale i społeczne, infrastrukturalne, polityki), obejmujące relacje (np. między obszarami poddawanych polaryzacji) i różne skale (np. państwa, regiony) (Görmar i in. 2021).

Konwergencja utożsamiana jest z upodabnianiem się terytoriów ze względu na cechę lub zestaw cech (konwergencja sigma) lub procesem doganiania np. regionów bogatych przez regiony biedne (konwergencja beta) (Barro R., Sala-i-Martin 2003). Co istotne, konwergencja może zachodzić w wielu skalach i wymiarach (Mahbubani 2013). Konwergencja terytorialna oznacza także zbieżność trajektorii rozwojowych różnych terytoriów, natomiast dywergencja oznacza rozbieżność tych trajektorii. W obliczu postępującej globalizacji i liberalizacji przepływu dóbr i usług terminy te stały się jeszcze bardziej istotne w zakresie badania rozwoju (Jabłoński 2012). W zależności od przyjmowanych teorii (np. szkoły neoklasycznej czy teorii wzrostu endogenicznego), dąży się do rozwiązania sporu naukowego, czy dane czynniki rozwoju prowadzą właśnie do konwergencji, czy do procesu odwrotnego – dywergencji (Kusideł 2013). W wymiarze praktycznym badania nad konwergencją mogą pozwolić lepiej programować polityki rozwojowe (Atkinson 2017).

Procesem odwrotnym jest dywergencja, czyli proces powiększania się różnic i zwiększania się dystansu rozwojowego (Wójcik 2008). Co istotne, oba zjawiska mogą być rozpatrywane w różnych skalach terytorialnych a nawet, zachodzić jednocześnie, w różnych skalach (Kusideł 2013). Przy-

kładowo, w ostatnich latach zauważalna była konwergencja na poziomie krajów członkowskich UE (doganianie krajów Europy zachodniej przez nowe kraje członkowskie), jednak na poziomie gmin zauważalne były procesy dywergencji (Herbst, Wójcik 2012; Matkowski i in. 2013).

Z kolei spójność może być traktowana jako odpowiednik konwergencji beta, jednak należy podkreślić, że pojęcie to zostało na trwałe wprowadzone do polityk rozwojowych na skutek zaimplementowania najpierw spójności społecznej i gospodarczej, a następnie spójności terytorialnej do traktatów UE (Kupiec 2009). Spójność sprzyja ograniczaniu napięć, zarówno w warunkach szybkiej ekspansji gospodarczej, ale także w sytuacji niekorzystnej koniunktury (Murzyn 2010). Traktatowy charakter spójności terytorialnej sprzyja bardziej skutecznemu podjęciu w Unii Europejskiej działań służących przewyższeniu dualizmu dzięki uwzględnieniu zasobów, barier i uwarunkowań terytorialnych (Kusideł 2013; Barca 2009).

PROCESY WYWOŁUJĄCE I OGRANICZAJĄCE DUALIZMY

Zróżnicowana przestrzeń, w skrajnym przypadku przestrzeń dualna, jest przedmiotem badań od wieków i w tym zakresie interesujące są badania nad: procesami wywołującymi i prowadzącymi do zanikania dualizmów oraz politykami, które przyspieszają zanikanie dualizmów (Hryniewicz 2010).

Stan ten można opisać odnosząc się do teorii zależności od ścieżki – atrakcyjne i prosperujące regiony łatwiej pozyskują nowych inwestorów (Dziemianowicz 2018) i rozwijają się, wykorzystując ścieżkę, na której się znajdują, podczas gdy obszary gorzej sytuowane muszą włożyć zdecydowanie więcej wysiłku w procesie odwracania negatywnych procesów rozwojowych (Szmigiel-Rawska 2014).

Wśród procesów wywołujących dualizmy oraz powodujących ich zanikanie wymienić można:

- Procesy polityczne – jako przykłady można wskazać podział świata na państwa kolonialne będące metropoliami i zależne od nich kolonie, który na wiele dziesięcioleci ukształtował dualną strukturę gospodarki światowej, pomimo tego, że wiele krajów trudno byłoby jednoznacznie zakwalifikować do pierwszej lub drugiej grupy. W skali światowej procesy dekolonizacji doprowadziły do wydzielenia: państw kapitalistycznych, krajów socjalistycznych oraz stopniowo wyzwalających się krajów Globalnego Południa. Warto zauważyć, że wiele aktualnych uwarunkowań rozwoju poszczególnych państw wynika z historycznej przynależności do jednej z tych trzech grup krajów. W Europie po drugiej wojnie światowej dualizm wynikał z politycznego podziału Europy, czego dobitną ilustracją był mur przebiegający w poprzek kontynentu. Bardzo ograniczona i reglamentowana ilość i jakość relacji w układzie międzynarodowym sprzyjały syndromowi dualności, polegającemu na podziale Europy na „zachód” i „wschód”. Przez kilka dziesięcioleci postępował proces pauperyzacji i peryferyzacji „wschodu”, utrwalający dualną strukturę kontynentu. Podział ten został przewyższony dopiero na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, wskutek załamania się systemu gospodarki centralnie planowanej. Jednak warto zauważyć, że eliminacja barier mentalnych (*homo sovieticus*), technologicznych, a także infrastrukturalnych jest procesem długotrwałym. W tym obszarze znajdują się również odmienne doktryny polityczne. Przykładem mogą być między innymi: Republika Federalna Niemiec i Niemiecka Republika Demokratyczna do czasu zjednoczenia Niemiec; Korea Południowa i Korea Północna; a także Tajwan i Chiny. W tych wszystkich przypadkach względy ideologiczne miały wiodący wpływ na odmienności procesów rozwojowych. Doświadczenia Niemiec z trzech ostatnich dekad ilustrują dobitnie złożoność procesu likwidacji takiego dualizmu rozwojowego. Również historia Polski jest dobrym przykładem dla zobrazowania dualizmu wynikającego z przyczyn politycznych. Polska została ukształtowana terytorialnie w obecnym kształcie przestrzennym bezpośrednio po II wojnie światowej, z niewielkimi korektami granicznymi, jakie nastąpiły już po wojnie na granicy południowej

oraz wschodniej. Oznaczało to, już po raz drugi w XX wieku, konieczność integrowania obszarów stanowiących wcześniej fragmenty różnych państw. Jednakże, o ile po pierwszej wojnie światowej dotyczyło to obszarów należących uprzednio do Austrii, Niemiec i Rosji, to po drugiej wojnie światowej dotyczyło to terytoriów stanowiących wcześniej części Polski i Niemiec. Zróżnicowania dotyczyły między innymi: infrastruktury, struktur gospodarczych, intensywności zagospodarowania przestrzennego. Masowa skala migracji powojennych (przymusowe wysiedlenia i przesiedlenia) miała decydujący wpływ na szybkość integracji struktur przestrzennych Polski, prowadząc do w miarę szybkiego przełamania syndromu dualizmu przestrzennego i integracji społecznej na tak zwanych Ziemiach Odzyskanych. Dualizmowi sprzyjają zamknięte szczelnie granice państw i brak relacji międzynarodowych na najważniejszych płaszczyznach: gospodarczej, biznesowej, społecznej oraz kulturowej. Izolacja przestrzenna niektórych obszarów i niedorozwój infrastruktury sprawiają, że nie ma dyfuzji procesów rozwojowych na obszary peryferyjne, które pozostają na obrzeżu pozytywnych zmian strukturalnych. Unia Europejska zliberalizowała przemieszczanie się ludzi i towarów pomiędzy krajami członkowskimi (strefa Schengen), poszerzając skalę i zakres kontroli obowiązujących wzdłuż zewnętrznych granic Unii Europejskiej.

- Procesy społeczne – jako przykład można podać dualizm demograficzny w skali międzynarodowej. Wiele krajów „Globalnej Północy” rejestruje bardzo umiarkowane wskaźniki przyrostu naturalnego i charakteryzowane jest jako stare społeczeństwa ze wszystkimi tego konsekwencjami, na ogół negatywnymi. Prowadzi to bowiem do zmniejszania się liczby ludności, niekorzystnej struktury wiekowej społeczeństwa z wysokim udziałem seniorów, niewydolności systemów ubezpieczeń społecznych i opieki medycznej czy też problemów budżetowych jednostek samorządu terytorialnego. Z kolei w krajach „Południa”, w których zjawisko starzenia się społeczeństwa jeszcze nie występuje, skala urodzeń przekracza możliwości efektywnego zagospodarowania coraz większych nadwyżek siły roboczej. Wynikiem tego niebilansowania w skali globalnej jest ucieczka wykwalifikowanej kadry do najbogatszych państw i regionów oraz silna presja migracyjna na najbogatsze kraje świata. Innymi przykładami procesów społecznych, które determinują dualizm są zmiany w ramach struktury narodowościowej, a czasami także odmiennosc wyznawanej wiary (dualizm religijny), czego przykładem mogą być kraje Serbia i Kosowo. Sytuacja taka prowadzi do tarć i napięć politycznych, społecznych i kulturowych pomiędzy różnymi grupami ludności i społecznościami, czasami znajdując wyraz w terroryzmie. Brak woli politycznej lub umiejętności znalezienia pokojowych rozwiązań dla takich konfliktów prowadzi czasami do rozpadu państw (przykładem jest Jugosławia), czy też do zmian granic państwowych, albo do transferów (przesiedleń) ludności, przybierających w skrajnych przypadkach charakter czystek etnicznych. Często wynikiem takiego dualizmu są znacznie wyższe koszty transakcyjne aktywności gospodarczej, jakie wpływają na niższą efektywność funkcjonowania podmiotów gospodarczych w miastach, regionach czy krajach. Jednym z ulubionych tematów naukowych i publicystycznych ilustrujących dualizm są terytorialne prawidłowości głosowania w sprawie opuszczenia przez Zjednoczone Królestwo Unii Europejskiej (Rodriguez-Pose 2004). Wskazuje się, że wyniki referendum dla Londynu i Szkocji były zdecydowanie na rzecz pozostania w UE, natomiast w pozostałej części Zjednoczonego Królestwa głosowano zdecydowanie na rzecz opuszczenia Unii Europejskiej (*brexitu*).
- Procesy ekonomiczne – w tym przypadku niemal klasycznym przedmiotem wielu badań naukowych są Północne i Południowe Włochy. W literaturze dokumentuje się różne odmiennosci o charakterze gospodarczym, społecznym, kulturowym, politycznym oraz środowiskowym, mające istotny wpływ na rozwój gospodarczy tych dwu części Włoch (Pastuszka 2019; Spaventa 2018). Próba wyjaśnienia tego fenomenu na ogół opiera się na analizach historycznych, wskazujących na wieloletnie i długookresowe uprzywilejowanie pewnych części tego kraju, co jest powiązane z degradacją społeczno-ekonomiczną drugiej jego części (Ludovico i in. 2014). Wskazuje się na rozliczne specyficzne uwarunkowania, które utrwalają niekorzystną dualną strukturę tego kra-

- ju. Opisywane są różne patologie rozwojowe, znacznie częściej występujące na południu Włoch, takie jak: korupcja, bardzo niska jakość rządu, rozkwit szarej strefy gospodarki, a także na dysfunkcyjną tkankę społeczną, czyli rozpowszechnione szeroko struktury i praktyki typu mafijnego (Pastuszka 2019). Z kolei na terenie Polski w okresie PRL-u istotne zróżnicowania przestrzenne dotyczyły rolnictwa, bowiem w znaczącej części kraju (Polska Północna i Zachodnia) domino wało rolnictwo uspołecznione (Państwowe Gospodarstwa Rolne), w pozostałej – wiodące znaczenie miały indywidualne gospodarstwa rolne. Dlatego pojawiały się poglądy o dualizacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Przesłanka ta straciła jednak na znaczeniu na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, w warunkach transformacji rolnictwa Polski w kierunku gospodarki rynkowej, także w wyniku generalnej likwidacji PGR-ów (Stanny 2008). Innym klasycznym już przykładem postępującej dualizacji jest Polska Wschodnia, obejmująca pięć województw: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie oraz warmińsko-mazurskie. Obszar ten, pomimo znaczącej interwencji ze strony polityki UE, powiększa dystans rozwojowy w stosunku do reszty kraju. Niska w porównaniu z pozostałą częścią Polski dynamika produktu krajowego brutto prowadzi między innymi do migracji ludności, niższych standardów usług publicznych, niższych zarobków, a także różnych deficytów rozwojowych, w tym dotyczących dostępności terytorialnej.
- Procesy przestrzenne – oczywiście to, co zachodzi w różnych typach przestrzeni jest pochodną polityki, uwarunkowań społecznych i gospodarczych, jednak pewna grupa zjawisk przestrzennych wymaga szczególnego omówienia. Do tych procesów zaliczyć należy koncentrację i rozprzestrzenianie. Koncentracja przestrzenna polega na skupieniu potencjałów rozwojowych na niewielkiej części terytoriów (Harvey 2016). Z kolei rozprzestrzenianie (dyfuzja), w kontekście przestrzennym oznacza docieranie pozytywnych impulsów rozwojowych z centrum do peryferii. Oba procesy zachodzą często równocześnie, a ich nośnikami są te same cechy przestrzeni (Gehl 2013). Jako przykład można podać dostępność przestrzenną, bowiem generalnie w warunkach istnienia społeczeństw otwartych, o znaczącej skali powiązań społeczno-gospodarczych, o wysokiej dostępności przestrzennej możliwości wystąpienia syndromów wynikających z dualizmu są znacznie bardziej ograniczone. Wysoka mobilność przestrzenna sprzyja ograniczaniu zróżnicowań (Castells 2008). Natomiast izolacja przestrzenna oraz bariery kształtowania relacji społeczno-gospodarczych generują rozwój dualizmów w układach terytorialnych (Jałowiecki 1988). Dlatego istotne znaczenie ma infrastruktura techniczna, ułatwiająca nawiązywanie relacji, przemieszczanie się, a także rozwój powiązań pomiędzy różnymi interesariuszami procesów rozwoju społeczno-gospodarczego. W kontekście koncentracji i rozprzestrzeniania istotne jest zjawisko metropolizacji.
 - W Polsce transformacja w kierunku gospodarki rynkowej umożliwiała dowartościowanie sektora usług oraz jakościowe poszerzenie relacji z gospodarką światową. Katalizatorem, a zarazem głównym beneficjentem tych zmian stały się metropolie. Aktywności o największej wartości dodanej skupiały się w sposób niejako naturalny w największych miastach Polski (Cybulska, Dziemianowicz 2020). Dzięki suburbanizacji zarówno potencjał jak też zasięg przestrzenny oddziaływania tych ośrodków zwiększał się i mogły one wchodzić skutecznie w relacje globalne, między innymi dzięki koncentracji klasy kreatywnej (Florida 2010; Podogrodzka 2013) oraz najlepszej w Polsce dostępności terytorialnej w skali krajowej i międzynarodowej (Komornicki 2009). Na ich obszarze rozwijała się dynamicznie gospodarka oparta na wiedzy, a także kwitły inteligentne specjalizacje. Z kolei po rozpoczęciu transformacji w kierunku gospodarki rynkowej małe miasta i niektóre miasta średniej wielkości, obszary wiejskie, a także obszary peryferyjne położone systematycznie traciły dystans rozwojowy, a mechanizmy dyfuzji (rozprzestrzeniania) procesów rozwojowych nie były skuteczne (Śleszyński 2018).
- Doświadczenia ostatnich lat wskazują również na rosnące znaczenie tak zwanych czarnych łabędzi, czyli nieoczekiwanych zmian sytuacji, które negatywnie oddziałują na przebieg procesów społeczno-gospodarczych (Taleb 2008). Przykładami tego typu sytuacji są m.in. rozpad światowego systemu socjalistycznego (przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku); świa-

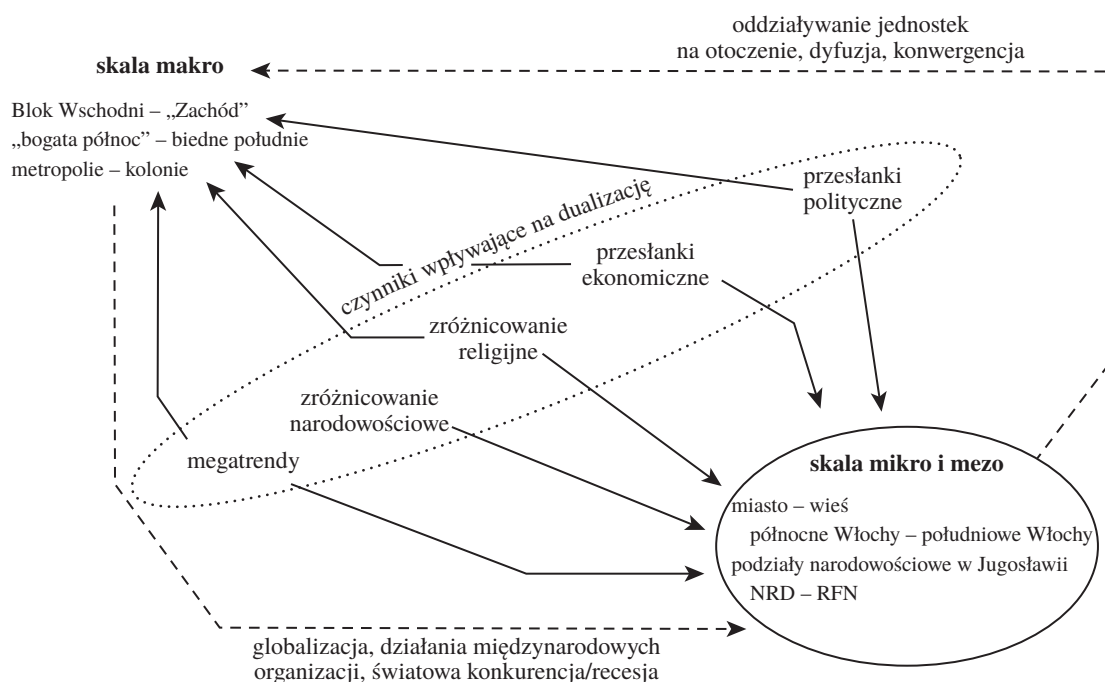
towy kryzys finansowy, którego szczyt przypadł na lata 2007–2008, a także pandemia koronawirusa rozpoczęta w 2020 roku. Wskazuje się, że obszary wyżej rozwinięte potrafią znacznie sprawniej i szybciej reagować na takie wyzwania o charakterze czarnych łabędzi, co oznacza, że nieuchronne pojawianie się takich sytuacji sprzyja dualizacji.

Innym zjawiskiem, które może przyczyniać się do powstawania dualizmów, są megatrendy. W literaturze przedmiotu poświęca się im coraz więcej uwagi, ponieważ megatrendami są:

...zakrojone na szeroką skalę zmiany społeczne, gospodarcze, polityczne, środowiskowe lub technologiczne, które kształtują się powoli, ale gdy już się zakorzeniają, wywierają głęboki i trwały wpływ na wiele, jeśli nie większość ludzkich działań, procesów i sposobów postrzegania (OECD Science..., 2016, s. 21).

Zatem duża siła i globalny zasięg oddziaływania powodują, że megatrendy mogą zarówno wzmacniać, jak i eliminować zjawisko dualizmu ekonomicznego (por. Prandecki 2012). Z tego powodu istotne jest zbadanie, jakie relacje zachodzą pomiędzy dualizmami a megatrendami.

Opisując procesy wywołujące i ograniczające dualizmy należy zwrócić uwagę również na istotność skali oddziaływań (Ryc. 1). Zidentyfikowane procesy i zjawiska, pełniące rolę bodźców i uwarunkowań rozwojowych mają szeroki zakres oddziaływania i wpływają zarówno na ścieżki rozwojowe w skali makro, jak i mikro.

Ryc. 1. Relacje pomiędzy czynnikami wpływającymi na dualizmy w różnych skalach

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Relations between determinants of dualisms on various scales

Source: author's elaboration.

Wpływ procesów ograniczających i wywołujących dualizmy jest złożony. Podczas gdy w jednej skali dany czynnik będzie zmniejszał istniejące dualizmy, w innej będzie je pogłębiał. Ilustruje to przykład procesu politycznego – Polityki Spójności UE. Podczas gdy w skali Wspólnoty Europejskiej czynnik ten będzie (zazwyczaj) ograniczał istniejące dualizmy, w skali globalnej, na przykład

względem krajów „Globalnego Południa”, będzie te dualizmy pogłębiał. Przykład ten pokazuje, że paradoksalnie, brak oddziaływania danego procesu na jednostkę bądź grupę jednostek (w tym przypadku na kraje „Globalnego Południa”) jest sam w sobie oddziaływaniem.

MEGATRENDY ROZWOJOWE

W zależności od przyjętej perspektywy badawczej i metodyki, formułowanych może być wiele różnych megatrendów. Choć istnieją megatrendy, które mogą być identyfikowane jedynie w niektórych ujęciach naukowych czy regionach, większość megatrendów jest powszechnie zauważana i oddziałuje na wiele sektorów gospodarki i życia społecznego.

Zmiany w pejzażu społeczno-gospodarczym rejestrowane na różnych poziomach terytorialnych są między innymi wynikiem oddziaływania megatrendów globalnych, dlatego ich analiza pozwala na ocenę ich wpływu na kształtowanie się dualizmów rozwojowych. W wielu studiach prognostycznych i foresightowych, przedstawianych w ostatnich dekadach, eksponowana jest kwestia rosnącego znaczenia megatrendów globalnych dla kształtowania procesów rozwoju społeczno-gospodarczego (Danish Ministry 2011; Winston 2019). Pozycjonowanie całych kontynentów, ugrupowań gospodarczych, poszczególnych państw i regionów, a także miast jest zależne od procesów globalnych, na które poszczególne terytoria mają jedynie bardzo ograniczony wpływ (Retief i in. 2016). Jednak umiejętne korzystanie przez ugrupowania gospodarcze, kraje, regiony i miasta z możliwości jakie stwarzają korzystne megatrendy oraz umiejętność wyprzedzającego zapobiegania konsekwencjom negatywnych megatrendów w istotnym zakresie wyznaczają trajektorię rozwojową różnych obszarów (Pieriegud 2015). W literaturze ma miejsce intensywny dialog na ten temat (Faludi 2019). Wnioskiem z tych badań jest stwierdzenie, że terytorium ma znaczenie (*territory matters*).

W literaturze przedmiotu można spotkać wiele różnych klasyfikacji megatrendów. Szczególnie inspirujące są propozycje związane z długookresowym programowaniem rozwoju terytorialnego państw członkowskich Unii Europejskiej (ESPON 2014; ESPON 2019). Takie długookresowe projekcje są przedstawiane na ogół dla makroprzestrzeni takiej jak świat, kontynent (ugrupowanie typu Unia Europejska), względnie kraj. W dalszej części charakteryzowane są wybrane grupy megatrendów, bazując na klasyfikacji formułowanej w dokumentach Unii Europejskiej (ESPON 2014; ESPON 2020)

Megatrendy gospodarcze to przede wszystkim znaczące przesunięcia wiodących potencjałów gospodarczych świata. Beneficjentem tych zmian są przede wszystkim gospodarki państw Dalekiego Wschodu Azji, a wyróżniana kategoria to nowe kraje przemysłowe (*New Industrial States*), takie jak Chiny, Indie, Brazylia (Wang 2018). Kontynentem systematycznie tracącym pozycję w ostatnich dekadach jest Europa. Odpowiedzią na ten trend jest postępująca cyfryzacja gospodarki, w tym rozpowszechnienie informacyjnych i komunikacyjnych technologii oraz automatyzacja i robotyzacja (Linthorst, Waal 2020; Pieriegud 2015). Powszechnie wskazuje się na rosnące znaczenie przemysłów 4.0 (De Propis, Bailey 2020). Wysoka innowacyjność osiągnięta dzięki dużym wydatkom na badania i rozwój (B+R) jest sposobem utrzymania konkurencyjności gospodarki. Rozwijanie tak zwanych inteligentnych specjalizacji umożliwia zachowanie lub utrwalenie wiodącej pozycji gospodarczej (Foray 2015). Istotne znaczenie ma rozwój tak zwanej klasy kreatywnej (Florida 2010; Erne 2020). Jednak niektóre kontynenty, takie jak Afryka, a także liczne kraje oraz regiony są słabo wyposażone w nowoczesne czynniki rozwojowe, a kwalifikacje społeczeństwa i jego kreatywność oraz nowoczesna infrastruktura pozostają na niskim poziomie. Jeśli dochodzi do tego niska innowacyjność gospodarki i peryferyjne położenie, to wynikiem jest głęboka i rosnąca dualizacja przestrzenna, bowiem wiele samorządów terytorialnych nie jest w stanie skutecznie uczestniczyć w tym wyścigu o czynniki rozwojowe (Winston 2019).

Megatrendy społeczne wskazują na najważniejsze zjawiska i procesy, w tym także demograficzne, zasadniczo korygujące ścieżki rozwojowe różnych obszarów. Rosnąca polaryzacja społeczna oznacza, że pomimo globalizacji duża część populacji świata pozostaje poza orbitą głównych nurtów dynamizacji gospodarki i kultury światowej. Negatywne zjawiska związane z globalizacją powodują wysyp propozycji izolacjonistycznych i autarkicznych, adresowanie wrogości wobec „innych”, a także eksponowanie negatywnych cech rozwiniętej gospodarki rynkowej. W wielu miejscach świata pojawiają się konflikty zbrojne i napięcia polityczne, wymuszające wzrost skali wydatków zbrojeniowych (Danish Ministry 2011). Kryzys tożsamości występuje w przypadku integracji ponadnarodowej, takiej jak Unia Europejska, czego dobitną ilustracją jest proces opuszczania UE przez Zjednoczone Królestwo (tak zwany *brexit*) oraz negatywna percepcja ze strony wielu społeczeństw ewentualnego pogłębiania integracji europejskiej.

Najważniejsze megatrendy o charakterze kulturowym związane są z postępującą globalizacją. Globalizacja jest bardzo korzystna dla silnych obszarów, jednak dla wielu peryferyjnych lub/i słabych ekonomicznie terytoriów oznacza straty, polegające na wymywaniu potencjałów rozwojowych (Konecka-Szydłowska i in. 2018; Sulmicka 2016; Balsa-Barreiro i in. 2019). Ujednolicenie różnych standardów w skali światowej, powszechność języka angielskiego w komunikacji publicznej, łatwość podróżowania, rozwój masowej turystyki międzynarodowej, Internet o globalnym zasięgu, ekspansja mediów społecznościowych sprzyjają między innymi: osiągnięciu zbliżonego kodu kulturowego, tolerancyjności wobec innych, powiązaniom w skali globalnej, ale także eksponowaniu pozytywnej lokalności (glokalizacja) (Islam i in. 2019). Dlatego rozwój kultury jest generalnie czynnikiem sprzyjającym likwidacji, a przynajmniej znaczącemu ograniczeniu dualizmów rozwojowych (Hausner i in. 2013).

W ostatnich kilku dekadach istotne zmiany następują na rynku pracy (Linthorst 2020). Ich wyrazem jest rozpowszechniająca się telepraca, postępująca robotyzacja i coraz szerzej wykorzystywana sztuczna inteligencja. Następuje zasadnicza przebudowa systemu edukacji, w ramach którego coraz ważniejsza staje się edukacja przez całe życie traktowana jako sposób dostosowania zasobów pracy dla nowej sytuacji pracobiorców. Rośnie mobilność zawodowa i przestrzenna społeczeństwa co umożliwi płynne dostosowania. Na rynku pracy bardzo szybko eliminowane są proste miejsca pracy. Obszary koncentracji tradycyjnych miejsc pracy systematycznie tracą na znaczeniu w relacji do obszarów koncentrujących specjalistów. Dlatego można powiedzieć, że procesy zachodzące na rynku pracy sprzyjają dualizacji.

Ważnym megatrendem są zmiany demograficzne. Generalnie rejestruje się wysoką dynamikę przyrostu ludności w pewnych częściach świata, podczas gdy w niektórych krajach następuje regres, co dotyczy przede wszystkim Unii Europejskiej i jej państw członkowskich (Sulmicka 2016; Prandecki 2012). Zmiany demograficzne, w tym migracje, mają istotny i rosnący w ostatnich kilkunastu latach wpływ na społeczne i gospodarcze prawidłowości rozwoju całego świata, kontynentów, państw, regionów oraz miast (Winston 2019).

Megatrendy środowiskowe są coraz silniej akcentowane w ostatnich dekadach. Związane to jest przede wszystkim ze zmianami klimatycznymi następującymi w globalnej skali. Wzrost emisji gazów cieplarnianych do atmosfery prowadzi do niekorzystnego dla ludzkości wzrostu temperatur na Ziemi oraz wzrostu częstotliwości pojawiania się ekstremalnych zjawisk pogodowych, takich jak: susze, powodzie, huragany, pożary i inne katastrofy naturalne (Winston 2019). Rabunkowa i nieracjonalna gospodarka ograniczonymi zasobami przyrodniczymi, prowadzi do dewastacji powierzchni ziemi, rosnącego zanieczyszczenia i nadmiernego zużycia zasobów wód oraz niekorzystnych zmian jakości powietrza (Danish Ministry 2011). Ekosystemy tracą swoją naturalną zdolność do samoregulacji. Silne ekonomicznie kraje i regiony radzą sobie bardziej skutecznie z tymi wyzwaniami, nie tylko dzięki potencjałowi ekonomicznemu, ale także dzięki znacznie wyższej świadomości ekologicznej społeczności zamieszkujących ich obszary.

Istotne znaczenie ma fakt, że jakość środowiska przyrodniczego staje się coraz ważniejszym parametrem lokalizacyjnym, a rosnące różnicowania terytorialne sprzyjają dualizacji procesów rozwojowych, bowiem obywatele, firmy i turyści unikają nieprzyjaznych dla człowieka, zdewastowanych ze względu na stan środowiska przyrodniczego miejsc (Linthorst 2020). Ład przestrzenny staje się w coraz większym stopniu kategorią mającą istotny wpływ na gospodarkę. Niski poziom rozwoju w połączeniu z rabunkową gospodarką prowadzi do występowania na wielu regionach zakłętego kręgu zacofania.

Megatrendy przestrzenne związane są z zasadniczym przewartościowaniem na rzecz metropolii, jakie nastąpiło w ostatnich dekadach w świecie. Duże miasta stały się ponownie biegunami rozwojowymi, pozytywnie oddziaływującymi na otoczenie w różnych skalach przestrzennych (Retief i in. 2016). Strefy podmiejskie rozwijają się wokół dużych i średnich miast chaotycznie, a intensywna suburbanizacja sprzyja bezładowi przestrzennemu (Kowalewski i in. 2020). Dynamicznemu rozwojowi metropolii towarzyszy regres średnich, a przede wszystkim małych miast (Śleszyński 2018). Obszary wiejskie stają się często izolowanymi przestrzennie strefami niedorozwoju, o cechach zapomnianych regionów. Sprzyja to specyficznej dualizacji przestrzennej szeregu państw i regionów na nieliczne wyspy sukcesu ekonomicznego i dominujące w przestrzeni obszary problemowe. Prowadzi to do napięć społecznych i politycznych, bowiem społeczności obszarów poszkodowanych (*forgotten regions*) negatywnie reagują na erozję możliwości rozwojowych i pogłębiając się różnicowania nie tylko standardów życia, ale także szans.

WPLYW MEGATRENDÓW NA DUALIZMY

Opisane powyżej grupy megatrendów, z uwagi na ich charakterystykę i definicję zjawiska megatrendu, mają globalny zasięg oddziaływania. Ich występowanie wpływa tym samym również na istniejące dualizmy rozwojowe, poprzez odmienne oddziaływanie na terytoria znajdujące się w różnej sytuacji społeczno-gospodarczej (Tab. 1.). Przegląd literatury prowadzi do wniosku, że megatrendy mają złożony wpływ na terytoria, a to, w jaki dokładnie sposób megatrendy na nie wpływają, jest pochodną odporności lub zdolności adaptacyjnej tych terytoriów.

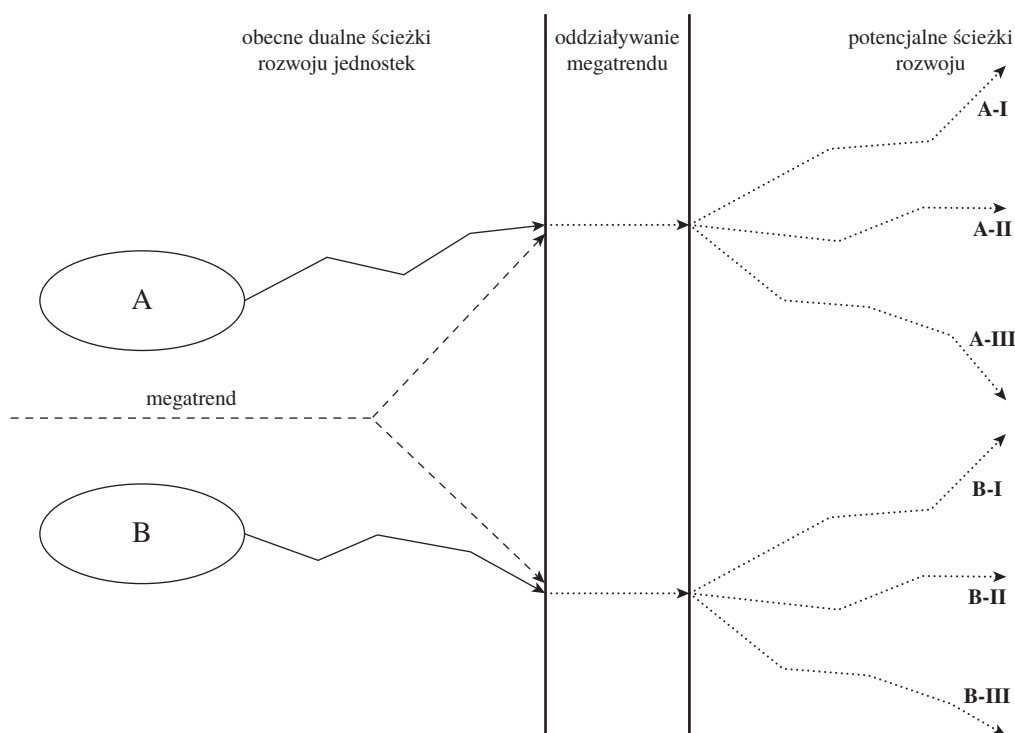
Kluczowe w ostatnich dekadach megatrendy w większości sprzyjają dualizacji ze względu na przebieg procesów rozwojowych, bowiem są znacznie korzystniejsze dla obszarów centralnych i silnych. Tym samym, sprzyjają wzrostowi różnicowań w układach terytorialnych. W przypadku niektórych grup megatrendów ich wpływ na postępującą dualizację jest złożony – podczas gdy jedne megatrendy łagodzą istniejące dualizmy, inne jeszcze bardziej je pogłębiają. Istotna jest także skala oddziaływania megatrendów. Podczas gdy w skali lokalnej dany megatrend może zmniejszyć istniejące dualizmy, w skali globalnej może jeszcze bardziej pogłębić dysproporcje.

Niezależnie od efektu, wpływ megatrendów na istniejące dualizmy i ścieżki rozwoju poszczególnych jednostek może być znaczący. Występowanie megatrendów wpływa na wszystkie jednostki, zarówno w skali globalnej, regionalnej czy lokalnej. Pojawienie się megatrendu może być dla jednostek pewnego rodzaju *game changer'em*, który może całkowicie odmienić ich ścieżkę rozwoju (Gwosdz 2004) (Ryc. 2.). To, w jaki dokładnie sposób występowanie megatrendu wpłynie na istniejący dualizm, zależy w głównej mierze od odporności i zdolności adaptacji jednostek i terytoriów. Jednostki silne i innowacyjne będą łatwiej i szybciej potrafiły dostosować się do nowych wyzwań rozwojowych, podczas gdy słabsze napotkają bariery rozwojowe. Zazwyczaj silniejszymi są jednostki centralne, jednak jednostki peryferyjne, prowadząc rozważną politykę rozwojową mogą również wykorzystać endogeniczne przewagi i być gotowymi na nadchodzące megatrendy (Dziemiałowicz 2017).

Tabela 1. Wpływ megatrendów na istniejące dualizmy**Table 1.** Influence of megatrends on existing dualisms

Megatrendy <i>Megatrends</i>	Potencjalny wpływ na dualizację <i>Potential impact on duality</i>
Gospodarcze	<p>Złożony i niejednoznaczny wpływ na dualizmy ekonomiczne i społeczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • postępująca cyfryzacja, rozwój ICT, robotyzacji i automatyzacji mogą napędzać rozwój krajów rozwijających się i zmniejszać dualizmy w skali globalnej, jak i ułatwić procesy dyfuzyjne w skali kraju czy regionu (możliwość powstawania nowych biegunów wzrostu specjalizujących się w nowych technologiach); • rozwój <i>New Industrial States</i> może zmniejszyć istniejące dualizmy rozwojowe pomiędzy nimi a krajami globalnej „północy”, jednocześnie tworząc i pogłębiając nowe dualizmy pomiędzy nimi a krajami rozwijającymi się; • Globalne nierówności społeczne, brak kapitału i brak nowoczesnych czynników rozwojowych może uniemożliwić rozwój najbardziej ubogim krajom, zwiększając tym samym istniejące dualizmy.
Spoleczne	<p>Złożony wpływ na dualizmy społeczne i ekonomiczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • zachodzące przemiany społeczne (rozwój izolacjonistycznych i nacjonalistycznych postaw, osłabienie procesu integracji ponadnarodowej czy konflikty i napięcia polityczne) będą zwiększać istniejące dualizmy; • zachodzące i prognozowane procesy demograficzne pogłębią istniejące dualizmy – dualizmy tworzyć się będą zarówno w skali globalnej – „młoda” Afryka i Azja, starzejące się kraje „globalnej północy”, jak również w skali lokalnej – presja środowiskowa i zapotrzebowanie na infrastrukturę będą znacząco się różnić w regionach demograficznie młodych i starzejących się; • społeczne procesy globalizacyjne, łatwość podróżowania czy rozwój społecznych powiązań globalnych zmniejszą istniejące dualizmy.
Polityczne	<p>Złożony wpływ na istniejące dualizmy społeczne, przestrzenne i ekonomiczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • globalne napięcia polityczne, konflikty zbrojne, a także wzrost tendencji izolacjonistycznych i nacjonalistycznych (m.in. <i>Brexit</i>, kryzys integracji europejskiej) zwiększają istniejące dualizmy; • polityka spójności, działania integracyjne UE i innych organizacji międzynarodowych zmniejszają istniejące dualizmy, ułatwiając przepływ ludzi, towarów i idei.
Przestrzenne	<p>Zwiększanie istniejących dualizmów przestrzennych, gospodarczych i przestrzennych:</p> <ul style="list-style-type: none"> • stały rozwój miast, skupienie uwagi i polityk rozwojowych wokół metropolii i biegunów wzrostu pogłębiają istniejące dualizmy; • Izolacja i braki infrastrukturalne obszarów peryferyjnych i wiejskich pogłębiają dualizmy na linii metropolie-peryferie; • niekontrolowany rozrost miast, skutkujący tworzeniem się zdegradowanych obszarów problemowych pogłębia istniejące dualizmy.
Środowiskowe	<p>Zwiększanie istniejących dualizmów przestrzennych i społecznych:</p> <ul style="list-style-type: none"> • postępujący kryzys klimatyczny zdegradowuje znaczne obszary na wielu kontynentach, pogłębiając istniejące dualizmy; • nadmierna eksploatacja zasobów naturalnych przyspieszy degradację wielu obszarów; • wzrost znaczenia zrównoważonego rozwoju i przesłanek ekologicznych, a także rozwój inicjatyw i funduszy wspierających prośrodowiskowe inicjatywy może zmniejszyć istniejące dualizmy.
Technologiczne	<p>Złożony wpływ na istniejące dualizmy społeczne i ekonomiczne:</p> <ul style="list-style-type: none"> • rozwój nowych technologii i wysoce wyspecjalizowanego przemysłu może pogłębić dualizmy – wymagając wysokiego wykształcenia bądź/i nowoczesnych technologii uniemożliwi utrudni rozwój krajom rozwijającym się i zwiększy ich dystans do krajów globalnej „północy”; • rozwój nowych technologii pozwoli na wytworzenie się nowych biegunów wzrostu, zmniejszając istniejące dualizmy; • technologie ICT, robotyzacja i inne nowe technologie mogą zwiększyć powiązania w sferze gospodarczej, zmniejszając istniejące dualizmy.

Źródło: opracowanie własne.
Source: author's elaboration.

Ryc. 2. Wpływ megatrendów na dualizmy rozwojowe
Źródło: opracowanie własne.

Fig. 2. Impact of megatrends on development dualisms
Source: author's elaboration.

PODSUMOWANIE

Wydaje się, że badania naukowe dotyczące dualizmu będą w nadchodzących latach zyskiwały na znaczeniu. Założenie to wynika z faktu, że dualizm traktowany jest jako zjawisko negatywne, a jednocześnie silnie związane z megatrendami, które z kolei coraz częściej analizowane są w prowadzonych studiach nad przyszłością (definiowanie i ocena megatrendów jest jednym z etapów budowania scenariuszy przyszłości). Związek dualizmów z megatrendami jest złożony, a o wpływie megatrendów na dualizmy decyduje wiele czynników, takich jak skala oddziaływania czy odporność i zdolność do adaptacji jednostek terytorialnych.

Jednocześnie należy zauważyć, że pojęcie dualizmu ekonomicznego jest już niemal wiekowe i w kontekście prowadzonych polityk rozwojowych zostało nieco zapomniane i zastąpione innymi. Nie oznacza to, że takie pojęcia, jak polaryzacja, metropolizacja, peryferyzacja są tożsame z dualizmem. Jednak są obecnie częściej wykorzystywane w dyskusji o prowadzonych politykach zarówno na poziomie europejskim, jak i krajowym. Dualizm ekonomiczny, sprowadzany tylko do wymiaru ekonomicznego przegrywa, ponieważ realia rozwoju terytoriów są zawsze złożone. Można zaryzykować twierdzenie, że jest to sytuacja niekorzystna z punktu widzenia efektywności polityk, w tym polityki spójności. Uznanie, choć mało atrakcyjne w odbiorze społecznym, iż w danym kraju mamy do czynienia z dualizmem rozwoju implikuje potrzebę całkowicie odmiennego podejścia do obszarów znajdujących się na różnych ścieżkach rozwoju. Nie można wówczas stosować „wygodnej” polityki „jedno rozwiązanie dla wszystkich”, co wymaga zdecydowanie głębszej wiedzy na temat źródeł i istoty dualizmu w każdym przypadku.

Dlatego też istotnym zagadnieniem jest sposób pomiaru dualizmów. Wymaga się zbudowania zestawu wskaźników oraz określenia benchmarków, czyli zweryfikowania skali zróżnicowania poziomu pozwalającego na uznanie struktur społeczno-gospodarczych za dualne. Powinny to być mierniki charakteryzowane jako wolnozmiennie, bowiem przewyciężenie dualności ma charakter strukturalny, a nie koniunkturalny (Jackson 1999). Pojawia się także kwestia odnoszenia dualizmu do obszarów administracyjnych, względnie do obszarów funkcjonalnych. Kluczowe znaczenie dla mierzenia dualizmów w układach terytorialnych mają wskaźniki dotyczące tworzenia dochodu narodowego takie jak: wartość dodana brutto, produkt krajowy brutto, dochód narodowy brutto itp. Uzupełniające znaczenie mają jakościowe oceny, bazujące na opisie sytuacji społeczno-ekonomicznej różnych jednostek terytorialnych. Czasami buduje się odrębne wskaźniki dla różnych rodzajów dualności: gospodarczej, społecznej, politycznej, a także kulturowej. Obok mierników dotyczących dochodu narodowego wyróżnia się między innymi takie wskaźniki jak: Wskaźnik Rozwoju Społecznego (Human Development Index – ONZ), a także Wskaźnik Postępu Społecznego (Social Progress Index – Deloitte, a następnie Unia Europejska). Generalnie tego typu mierniki polegają na zestawianiu wskaźnika syntetycznego, komponowanego na podstawie kształtowania się szeregu wskaźników cząstkowych. Istotne jest stwierdzenie jak zmienia się sytuacja w czasie. Rosnące znaczenie mają badania dotyczące jakości rządzenia, podejmowane w układzie terytorialnym NUTS 2 (Nomenclature of Units for Territorial Statistics – poziom regionalny). Warunkiem mierzenia dualizmu są długie szeregi czasowe obserwacji statystycznych. Ponieważ jest to proces długotrwały możliwa jest niska częstotliwość zestawianych danych, na przykład raz do roku. Ważna jest jakość statystyki zestawianej w układach terytorialnych, co umożliwi analizę na poziomie lokalnym i regionalnym.

Negatywny charakter dualizmów podejmowany jest przez polityki rozwojowe na różnych szczeblach, które często okazują się nieskuteczne. Presja społeczna na wzrost skuteczności będzie wywoływała większe i bardziej dogłębne analizowanie istoty różnych dualizmów, przy jednocześnie mało optymistycznym założeniu, że dualizmy będą utrwalane przez megatrendy rozwojowe.

W związku z powyższym rodzi się kilka pytań, które powinny znajdować odpowiedzi na różnych szczeblach polityk rozwoju, jak i w pracach badawczych, by – w miarę możliwości – ograniczać najbardziej negatywne przejawy dualizmów. W przyszłości badania naukowe powinny starać się podjąć próby odpowiedzi na następujące pytania:

- Kiedy można mówić jedynie o istotnych zróżnicowaniach przebiegu procesów rozwojowych, a kiedy o pojawieniu się dualizmu? Kluczowe znaczenie ma określenie w tym przypadku zarówno wartości ilościowych, jak i jakościowych terytoriów, pomiędzy którymi zachodzą dualizmy. Istotne jest w tym przypadku poszukiwanie nowych sposobów mierzenia rozwoju, wychodzących poza sprawdzone, a jednocześnie wielokrotnie dyskutowane wartości takie jak: produkt krajowy brutto, produkt narodowy brutto oraz wartość dodana brutto. Ponadto brakuje takich statystyk dla układów lokalnych, bowiem dezagregacja danych zestawianych przez EUROSTAT i inne instytucje (OECD i krajowe urzędy statystyczne takie jak GUS w Polsce) uwzględniają jedynie poziom subregionów czyli NUTS 3. Należy określić w jakim stopniu powinno się posługiwać innymi wskaźnikami (miernikami).
- Jakie są najważniejsze cechy dualizmu na różnych poziomach terytorialnych: europejskim, krajowym, regionalnym i lokalnym oraz w ujęciu horyzontalnym? Interesujące jest, czy cechy dominujące na jednym poziomie analizy są powtarzalne na innych poziomach? Jednocześnie warto podejmować zagadnienia analizy podobieństwa/różnic w cechach dualizmu ekonomicznego na tych samych poziomach terytorialnych (np. jednostki lokalne), ale w różnych uwarunkowaniach zewnętrznych (np. czym różnią się najbardziej biedne gminy w kraju zamożnym i w kraju permanentnie biednym? Jest to oczywiście zagadnienie dotyczące analizy wpływu poziomu rozwoju na zjawisko dualizacji przestrzeni.
- Jakie są możliwości przewyciężania dualizmu ekonomicznego przez kraje, regiony i mniejsze jednostki terytorialne? W tym kontekście konieczne jest pogłębianie wiedzy na temat efektywno-

ści stosowanych instrumentów polityk publicznych, w tym polityki regionalnej, a także – w przypadku krajów członkowskich Unii Europejskiej – powstaje pytanie o efektywność polityki spójności. Zarówno w Unii Europejskiej, jak też w państwach członkowskich takich jak Polska podstawową dla przezwyciężania dualizmu jest polityka spójności, dlatego jej właściwe ukierunkowanie ma tak istotne znaczenie.

Powyższe pytania stanowią tylko przykład mogących rodzić się wątpliwości w badaniu dualizmów ekonomicznych w ujęciu terytorialnym. Zestawienie ich z megatrendami mnoży zakres niepewności, co tym bardziej zwraca uwagę na istotność podejmowanego zagadnienia zarówno z punktu widzenia procesów politycznych, naukowych, jak i samych społeczności zamieszkujących gminy, regiony i kraje znajdujące się w jednym z wymiarów dualizmu.

Literatura

- Alonso W., 1968, Urban and Regional Imbalances in Economic Development, *Economic Development and Cultural Change*, 1968, 17, 1, s. 1–14.
- Aritenang A., Sonn J.W., 2018, The effect of decentralization and free trade agreements on regional disparity in a developing economy: the case of Indonesia, 1993–2005, *International Journal of Urban Sciences*, 22, 4, s. 546–564, DOI: 10.1080/12265934.2018.1425155.
- Atkinson A.B., 2017, *Nierówności. Co da się zrobić?* przeł. M. Ratajczak i M. Szlinder, Wyd. Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Balsa-Barreiro J., Li Y., Morales A., Pentland A., “Sandy”, 2019, Globalization and the shifting centers of gravity of world’s human dynamics: Implications for sustainability, *Journal of Cleaner Production*, 239 (117923), DOI: 10.1016/j.jclepro.2019.117923.
- Barca F., 2009, *An Agenda for a reformed Cohesion Policy. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Bruksela.
- Barro R., Sala-i-Martin X., 2003, *Economic Growth*, MIT Press, Cambridge.
- Bendix R., 1984, *Nowe spojrzenie na tradycję i nowoczesność*, w: J. Kurczewska, J. Szacki (red.), *Tradycja i nowoczesność*, Czytelnik, Warszawa.
- Bonatti L., Haiduk K., 2010, Dualism and growth in transition economies: a two-sector model with efficient and subsidized enterprises, *Research Papers in Economics*, 15/2010.
- Bourguignon F., Morrisson C., 1998, Inequality and development: the role of dualism, *Journal of Development Economics*, 57 (1998), s. 233–257, DOI: 10.1016/S0304-3878(98)00089-3.
- Buchele R., 1983, Economic Dualism and Employment Stability. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 22, 410–418, DOI: 10.1111/j.1468-232X.1983.tb00945.x.
- Castells M., 2008, *Społeczeństwo sieci*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Castles F.G., 2010, Black swans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state, *Journal of European Social Policy*, 2, 20, s. 91–101, DOI: 10.1177/0958928709358793.
- Chen Z., Haynes K.E., 2017, Impact of high-speed rail on regional economic disparity in China, *Journal of Transport Geography*, 65, s. 80–91, DOI: 10.1016/j.jtrangeo.2017.08.003.
- Churski P., Herodowicz T., Konecka-Szydłowska B., Perdał R., 2018, Redefinicja czynników rozwoju regionalnego w świetle megatrendów społeczno-gospodarczych, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3, 73, s. 70–98.
- Ciołek D., 2017, Oszacowanie wartości produktu krajowego brutto w polskich powiatach, *Gospodarka Narodowa*, 3, 289, DOI: 10.33119/GN/100738.
- Cybulska M., Dziemianowicz W., 2020, Quo Vadis, Business? The migration of companies between cities using the example of the Mazowieckie voivodship in Poland, *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 24, 4, s. 218–231, DOI: 10.2478/mgrsd-2020-0037.
- Danish Ministry, 2011, *Megatrends*, Danish Ministry of Foreign Affairs, Kopenhaga.
- De Propriis L., Bailey D., 2020, *Industry 4.0 and Regional Transformations*, Routledge, New York.

- Domański B., 2003, *Economic trajectory, path dependency and strategic intervention in an old industrial region: the case of Upper Silesia*, w: R. Domański (red.), *Recent Advances in Urban and Regional Studies. Studia Regionalia*, 12, s. 133–154.
- Dziemianowicz W., 2017, *Modele innowacyjnego rozwoju regionów w świetle teorii rozwoju regionalnego*, w: W. Dziemianowicz, J. Szlachta, *Kreślone innowacjami ścieżki regionów słabo rozwiniętych*, Studia KPZK PAN, 179, s. 24–40.
- Dziemianowicz W., 2018, Spatial differences in migration of businesses: The example of Polish regions, *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 22, 3, s. 142–149, DOI: 10.2478/mgrsd-2018-0021.
- Engerman S., Sokoloff K., 2003, Institutional and Non-Institutional Explanations of Economic Differences, *NBER Working Paper*, 9989, DOI: 10.3386/w9989.
- Erne P., 2020, *Megatrends for the coming years*, www.reichmuthco.ch/en/blog/megatrends-for-the-coming-years/ (dostęp: 24.10.21).
- ESPON, 2014, *European Territory. Territorial Scenarios and Visions for Europe. Main Report*, Luxembourg.
- ESPON, 2019, *European Territorial Reference Framework. Final Report*, Luxembourg.
- ESPON, 2020, *Territorial Agenda 2030. A Future for All Places*, Luxembourg.
- Financial Times, 2010, *Grand vision loses focus in opaque system*, November 30, s. 8–9.
- Florida R., 2010, *Narodziny klasy kreatywnej*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa.
- Foray D., 2015, *Smart Specialization. Opportunities and Challenges for Regional Innovation Policy*. London, Routledge, New York.
- Gasz M., 2015, Dysproporcje w zakresie rozwoju innowacyjności w państwach Unii Europejskiej. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 42, s. 317–326.
- Gawlikowska-Hueckel K., Szlachta J. (red.), 2014, *Wrażliwość polskich regionów na wyzwania współczesnej gospodarki rynkowej. Implikacje dla polityki rozwoju regionalnego*, Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Gehl J., 2013, *Życie między budynkami. Użytkowanie przestrzeni publicznych*, Wydawnictwo RAM, Kraków.
- Giddens A., 2012, *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Gorzela G., 2003, Bieda i zamożność regionów. Założenia, hipotezy, przykłady, *Studia Regionalne i Lokalne*, 1, 11, s. 37–58.
- Görmar F., Lang T., Nagy E., Raagmaa G., Re-thinking Regional and Local Policies in Times of Polarisation: An Introduction, w: T. Lang, F. Görmar (ed.), *Regional and Local Development in Times of Polarisation. Re-thinking Spatial Policies in Europe*, Palgrave Macmillan, Singapore, s. 1–24, DOI: 10.1007/978-981-13-1190-1.
- Guillen M.F., 2021, *2030. Jak ścieranie się najwyraźniejszych dzisiejszych trendów przekształci przyszłość wszystkiego*, tłum. I. Jamrozik, Wydawnictwo Studio Emka, Warszawa.
- Grzeszczak J., 1999, Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej, *Prace Geograficzne*, 173, Wyd. Continuo, Wrocław.
- Gwosdz K., 2004, Koncepcja zależności od ścieżki (path dependence) w geografii społeczno-ekonomicznej. *Przegląd Geograficzny*, 75, 4, s. 433–456.
- Hart R.J., McKinnon A., 2010, Sociological Epistemology: Durkheim's Paradox and Dorothy E. Smith's Actuality, *Sociology*, 44, 6, s. 1038–1054, DOI: 10.1177/0038038510381609.
- Harvey D., 2016, *Przestrzeń globalnego kapitalizmu*, Instytut Wydawniczy Książka i Prasa, Warszawa.
- Hausner J., Karwińska A., Purchla J. (red.), 2013, *Kultura a rozwój*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa.
- Herbst M., Wójcik P., 2012, Wzrost gospodarczy i dywergencja poziomów dochodu w polskich podregionach – niektóre determinanty i efekty przestrzenne, *Ekonomista*, 2/2012.
- Hodson R., Kaufman R.L., 1982, Economic Dualism: A Critical Review, *American Sociological Review*, 6, 46, s. 727–739.
- Hryniewicz J., 2010, Teoria „centrum–peryferie” w epoce globalizacji, *Studia Regionalne i Lokalne*, 40, 2, s. 5–27.

- Islam M.R., Wahab H.A., Burmester C.F., Chowdhury S.R., 2019, *Cultural Globalization: A Critical Analysis of Identity Crises in the Developing Economies*, w: *Globalization and Development. Contributions to Economics*. Springer, Cham, DOI: 10.1007/978-3-030-14370-1_16.
- Jabłoński Ł., 2012, *Kapitał ludzki a konwergencja gospodarcza*, C.H. Beck, Warszawa.
- Jackson W.A., 1999, Dualism, Duality and the Complexity of Economic Institutions, *International Journal of Social Economics*, 26, 4, s. 545–558, DOI: 10.1108/03068299910215997.
- Jałowiecki B., 1988, *Społeczne wytwarzanie przestrzeni*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Jervis R., 2009, Black Swans in politics, *Critical Review: A Journal of Politics and Society*, 21, 4, s. 475–489, DOI: 10.1080/08913810903441419.
- Knapieńska M., 2017, Zróźnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego krajów i regionów świata – perspektywa makroekonomiczna, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 5, s. 38–58, DOI: 10.18559/SOEP.2017.5.3.
- Komornicki T., Śleszyński P., Rosik P., Pomianowski W., 2009, Dostępność przestrzenna jako przesłanka kształtowania polskiej polityki transportowej, *Biuletyn KPZK PAN*, 241.
- Konecka-Szydłowska B., Churski P., Herodowicz T., Perdał R., 2019, Europejski kontekst wpływu współczesnych megatrendów na rozwój społeczno-gospodarczy. Ujęcie syntetyczne, *Przegląd Geograficzny*, 91, s. 39–59, DOI: 10.7163/PrzG.2019.2.3.
- Kusideł E., 2013, *Konwergencja gospodarcza w Polsce i jej znaczenie w osiaganiu celów polityki spójności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kowalewski A., Markowski T., Śleszyński P., 2020, *Kryzys polskiej przestrzeni. Źródła, skutki i kierunki działań naprawczych*, KPZK PAN, Warszawa.
- Kupiec T., 2009, *Rola regionów w Europie w kontekście polityki spójności UE*, 2009, Regiony – między Państwem a Europą. Modele porównawcze i perspektywy rozwoju, DOI: 10.13140/2.1.4438.9766.
- Linthorst J., Waal A., 2020, Megatrends and Disruptors and Their Postulated Impact on Organizations, *Sustainability*, 2020, 12, 8740, DOI: 10.3390/su12208740.
- Ludovico D.D., Properzi P., Santarelli A., 2014, Median Italy: Territorial Diversity as the Cornerstone of Regional Development, *Advanced Engineering Forum*, 11, s. 20–26, DOI: 10.4028/www.scientific.net/AEF.11.20.
- Lynch K., 1960, *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge MA.
- Mahbubani K., 2013, *Wielka konwergencja. Azja, Zachód i logika jednego świata*, przeł. H. Bińczak, M. Halaba, Kurhaus Publishing Kurhaus Media, Warszawa.
- Mantey D., 2020, Socjologiczne dualizmy z perspektywy badań nad rozwojem społeczno-gospodarczym, *Przegląd Geograficzny*, 92, 4, s. 521–542, DOI: 10.7163/PrzG.2020.4.4.
- Martin R., 2011, *Regional Economies as Path-dependent Systems: Some Issues and Implications*, w: P. Cooke, B. Asheim, R. Boschma, R. Martin, D. Schwartz, F. Tödling (red.), *Handbook of Regional Innovation and Growth*, Edward Elgar, Cheltenham, s. 198–210.
- Matkowski Z., Próchniak M., Rapacki R., 2013, Nowe i stare kraje Unii Europejskiej: konwergencja czy dywergencja?, *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 91, Część II, s. 63–98.
- Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, 2018, *Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju*, Warszawa.
- Ministerstwo Inwestycji i Rozwoju, 2019, *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030*, Warszawa.
- Murzyn D., 2010, *Polityka spójności Unii Europejskiej a proces zmniejszania dysproporcji w rozwoju gospodarczym Polski*, C.H. Beck, Warszawa.
- Naisbitt J., 1982, *Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives* Mass, Warner Books, Nowy Jork.
- OECD Science, Technology and Innovation Outlook 2016, 2016, OECD Publishing, Paris.
- Pastuszka S., 2019, *Regiony problemowe we Włoszech, w Niemczech i Polsce oraz uwarunkowania ich rozwoju*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Perroux F., 1970, *Notes on the Concept of Growth Poles*, w: L. David (red.), *Regional Economics: Theory and Practice*, McKee, New York.
- Phillips D.G., 1965, Economic Dualism in Classical Economic Thought, *Southern Economic Journal*, 32, 1, s. 35–42.

- Pieriegud J., Paprocki W., Zawieska J., 2015, *Megatrendy i ich wpływ na rozwój sektorów infrastrukturalnych.*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową – Gdańska Akademia Bankowa, Gdańsk.
- Piketty T., 2015, *Ekonomia nierówności*, Wyd. Krytyki Politycznej, Warszawa.
- Podogrodzka M., 2013, Klasa kreatywna a rozwój gospodarczy regionu w Polsce, *Ekonomia*, 3, 24, s. 106–18
- Prandecki K., 2012, Rola megatrendów w przewidywaniu przyszłości, *Przyszłość Świat-Europa-Polska*, 2/2012, s. 75–94.
- Putnam R., Leonardi R., Nanetti R., 1993, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton.
- Retief F., Bond A., Pope J., Morrison-Saunders A., King N., 2016, Global megatrends and their implications for environmental assessment practice, *Environmental Impact Assessment Review*, 61, s. 52–60, DOI: 10.1016/j.eiar.2016.07.002.
- Rodriguez-Pose A., Gill N., 2004, Is there a global link between regional disparities and devolution?, *Environment and Planning*, 36, s. 2097–2117.
- Rose P., Arnot M., Jeffery R., Singal N., 2021, *Reforming Education and Challenging Inequalities in Southern Contexts: Research and Policy in International Development*, Routledge, Nowy Jork.
- Schumpeter P., 1960, *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa.
- sjp.pwn.pl/szukaj/dualizm.html (dostęp: 31.10.2021).
- Sulmicka M., 2016, Trendy we współczesnej gospodarce światowej a globalny biznes, *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH*, 98, s. 11–37.
- Spaventa L., 2018, Dualism in economic growth, *PSL Quarterly Review*, 66, 266, DOI: 10.13133/2037-3643/10481.
- Stanny M., 2013, *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Stefon M., Bianchi U., 2016, Dualism, *Encyclopedia Britannica*, www.britannica.com/topic/dualism-religion (dostęp: 16.05.2021).
- Szmigiel-Rawska K., 2014, Koncepcja zależności od ścieżki jako narzędzie wyjaśniania w badaniach ekonomicznej geografii politycznej, *Prace i Studia Geograficzne*, 54, s. 149–161.
- Sztompka P., 2007, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Śleszyński P., 2018, *Polska średnich miast. Założenia i koncepcja deglomeracji w Polsce*, Klub Jagielloński, Warszawa.
- Taleb N., 2008, *The black swan. The impact of highly improbable*, Random House, New York.
- Tuziak A., 2019, Peryferyjność a nierówności i dysproporcje rozwojowe na poziomie regionalnym, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 59, s. 131–148, DOI: 10.15584/nsawg.2019.3.9.
- Wallerstein I., 2007, *Analiza systemów światów. Wprowadzenie*, przeł. K. Gawlicz i M. Starnawski, Wyd. Dialog, Warszawa.
- Wang Q., Su M., Li R., 2018, Toward to economic growth without emission growth: The role of urbanization and industrialization in China and India, *Journal of Cleaner Production*, 205, s. 499–511, DOI: 10.1016/j.jclepro.2018.09.034.
- Winston A., 2019, *The World in 2030: Nine Megatrends to Watch* sloanreview.mit.edu/article/the-world-in-2030-nine-megatrends-to-watch/ (dostęp: 27.10.2021)
- Wójcik P., 2008, Dywergencja czy konwergencja: dynamika rozwoju polskich regionów, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2, 32, s. 41–60.
- Zaucha J., Brodzicki T., Ciołek D., Komornicki T., Mogiła Z., Szlachta J., Zaleski J., 2015, *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*, Difin SA, Warszawa.